

صراط

عدل یعنی هر چیزی در جای خود قرار گرفتن. معنای لغوی عدل هم یعنی میانه. اعتدال هم که می گویند، از این واژه است؛ یعنی در جای خود، بدون افراط و بدون تفریط؛ بدون چسپ‌روی و بدون راست‌روی. این هم که می‌گویند عدل یعنی قرار دادن هر چیزی در جای خود، به‌خاطر همین است. یعنی وقتی هر چیز در جای خود قرار گرفت، همان تعادلی که در نظام طبیعت بر مبنای عدل و حق آفریده شده، به‌وجود می‌آید. در رفتار انسان، عدل لازم است. برای حکمران، عدل لازم است. در موضع‌گیری، عدل لازم

اعتدال از عدالت می‌آید

است. در اظهار محبت و نفرت، عدل لازم است. قرآن فرموده است: «و لا یجزمکم شنئان قوم علی الا تعدلوا»؛ دشمنی با کسی موجب نشود که شما درباره او از عدالت کناره‌گیریید و عدالت را رعایت نکنید؛ «اعدلوا هو اقرب للتحوی.» به کسی نباید بیهوده هتمت زد؛ کسی را نباید به‌خاطر یک امر، از همه آن چیزهایی که صلاحیت محسوب می‌شود، انسان او را نفی بکنند. با انصاف باید بود؛ با انصاف باید عمل کرد؛ با انصاف باید حرف زد. اگر با کسی دشمنید، این دشمنی موجب نشود که نسبت به او بی‌انصافی کنید، بی‌عدالتی کنید؛ حتی نسبت

بررسی تفاوت مفهوم اعتدال در مکاتب اخلاقی و علوم سیاسی

اعتدال یا محافظه‌کاری، مسئله این است!

تحلیل

محمد حسین نیا*

زمانی که از «اعتدال» سخن به میان می‌آید، معمولاً در افکار عمومی به عنوان یک ارزش اخلاقی مورد اتفاق، درباره آن وفاق وجود دارد. اما آیا اعتدالی که به عنوان فضیلت اخلاقی مطرح است، با آن چه در مفاهیم و تئوری‌های علوم سیاسی مطرح است، یکسان است. در این یادداشت، موضوع اعتدال و برداشت دولت‌مستقر از این مفهوم مورد بحث قرار گرفته‌است.

ارزش اعتدال

مفهوم «اعتدال» جزو ارزش‌هایی است که هم‌زمان با پیدایش دولت – شهرها در ادبیات و فلسفه یونان شکل گرفت. اعتدال تا به‌عنوان صفت ممدوح در یونان رواج یافت که بر سنگ مزار مردگان عمدتاً دو صفت سافروزی‌نه (اعتدال) و آرت‌نه (حسن) به‌عنوان صفات نیکو نوشته می‌شد. پیدایش این صفت بر شکل‌گیری یک آرمان مشترک مدنی گواهی می‌دهد که در آن یک‌انسان آرمانی، پهلوانی است جنگجو که ضمن هوشیاری و جنگاوری، شهروندی صلح‌طلب و میانه‌رو به حساب می‌آید.

از نظر افلاطون، عدالت فرد از میانه‌روی و اعتدال برمی‌خیزد، عدالت از نسبت و تعادل بین سه قوه «شنه‌ها، روحیه و عقل» شکل می‌گیرد و اعتدال زمینه‌ساز‌گاری بین «روح (فرد) و حکومت» را ممکن می‌کند. ارسطو نیز اعتدال را محور فضایل اخلاقی و یک توصیه عملی برای رسیدن به کمال می‌داند. اساس تقسیم‌بندی فضایل در نگاه ارسطویی بر مبنای اعتدال است، به این شکل که صفات آدمی دارای یک حد افراط و یک حد تفریط تشخیص داده می‌شود که هر دو از رذایل محسوب می‌شوند و تعادل بین این دو رذیله، حد وسطی است و آن اعتدال است. به عنوان مثال صفت «جبن» یک سر طیفی است که در طرف دیگر آن «تهور» قرار دارد. این دو صفت حد تفریط و افراط صفتی به نام «شجاعت» هستند. به عبارتی «شجاعت» به دلیل حد میانه به عنوان فضیلت اخلاقی به حساب می‌آید و زیاده‌روی در آن یا‌حد کم، آن به عنوان رذایل اخلاقی برشمرده می‌شوند.

در بین فلاسفه اسلامی نیز موضوع اعتدال، مفضلاً مورد بحث بوده‌است. حکیم فرابید یکی از چند فیلسوف بزرگ ایران در «مدینه فاضله» خود، آرمان‌شهری را ترسیم می‌کند که در آن فضائل «ظری»، «فکری»، «خلقی» و «عملی» در هم با تناسب دقیقی تنیده شده‌اند و این همراه بودن متناسب این صفات، سبب می‌شود که یک فرد هیچ‌گاه از مدار اعتدال خارج نشود. البته فرابید تصریح می‌کند یافتن کسی که این‌گونه باشد (معتدل) کار بسیار دشواری است.

اعتدال از منظر تعالیم اسلامی نیز به عنوان یک صفت اخلاقی بارز است چه در اخلاق فردی و چه در جنبه‌های حکومتداری مورد تأکید قرار گرفته‌است. یک عبارت قرآنی برای توصیف واژه میانه‌روی، «فقد است واکز همین رو علم موازنه هزبنه‌ها و در آمدها، اصطلاحاً با عبارت «تصاد» شناخته می‌شود. معتدل بودن به عنوان فضیلت امت پیامبر در قرآن مطرح می‌شود و خداوند در سوره بقره (ایه ۱۴۳) می‌فرماید: «... بدین گونه شما را امتی میانه‌رو قرار دادیم تا بر مردم شهادتی باشید و پیامبر نیز شاهد شما باشد.»

حضرت امیرالمؤمنین(ع) نیز در سبک حکومتداری، اعتدال را یکی از ویژگی‌ها و لوازم برای پیمودن مسیر درست برمی‌شمرند و می‌فرمایند: «انحرفا و به مسیر چپ

و به مسیر راست ماهی گمراهی و ضلالت است. بلکه راه مستقیم و میانه جاده حق است.» نیز در جای دیگری دو صفت تندروی و کندروی را که دو سر طیفی هستند که اعتدال در وسط آن قرار دارد، مورد مذمت قرار می‌دهند: «نادان را نمی‌بینی، الا در حال کندروی و تندروی.» برداشت اخلاقی و فلسفی از این واژه همان‌گونه که بیان شد، عبارت اعتدال را در نقطه مرکز بین دو رذیله که یکی افراط و دیگری تفریط است، قرار می‌دهد.

از اعتدال فلسفی تا اعتدال سیاسی

در عصر حاضر از منظر علوم سیاسی، تعاریف متعددی از اعتدال صورت گرفته‌است، فلسفه‌پژوهان در بررسی‌های خود به جنبه‌های مختلف این واژه پرداخته‌اند. در واقع اعتدال‌گرایی در عصر حاضر از یک صفت اخلاقی تبدیل به یک گرایش سیاسی شده است و از همین رو در علوم سیاسی تعریف منحصر خود را پیدا کرده‌ است. شاید از این نظر، تطبیق واژه اعتدال در مکاتب دینی و فلسفی با آنچه به عنوان یک مشرب سیاسی شناخته می‌شود،الزاماً تناسبی نداشته باشد. به عنوان مثال در یکی از تعاریف نسبت به واژه اعتدال که در آن پروفسور اسکروتون، فیلسوف سیاسی سرشناس، به طور جامع‌تر و البته با نگاه فلسفه علوم سیاسی، این عبارت را توضیح داده، چنین آمده است: «واژه اعتدال با مدعی منسربط با هم به کار گرفته می‌شود. اول در وصف نظرات سیاسی

د

«محافظه‌کاری» و ویژگی نظرات و

سبک حکومتی «اعتدالیون» است و تقریباً هم‌عرض با این واژه قرار گرفته‌است.

محافظه‌کاری یا مشخصاتی چون تمایل به حفظ وضعیت موجود و رویه‌های جاری، عدم رغبت برای ایجاد تحولات اساسی، گرایش به استفاده از روش‌های «پراگماتیک» و مبتنی بر مصلحت‌گرایی، به جای توسل به دیدگاه‌های نظری و تلاش برای تبدیل آنها به مدل‌های عملی، شناخته می‌شود

اندیشه

به دشمن؛ حالا آنکه دشمن هم نیست. بی‌عدالتی‌ها را همه کنار بگذارند؛ بی‌انصافی‌ها را همه کنار بگذارند؛ همه در زیر پرچم نظام اسلامی و جمهوری اسلامی جمع بشوند؛ اصولی وجود دارد، به آن اصول همه پایبندی خودشان را اعلام بکنند. در کنار هم باشند، اختلاف سلیقه هم باشد. چه اشکال دارد؟ همیشه اختلاف سلیقه بوده. در دوران‌های مختلف هر جایی که این اختلاف سلیقه‌ها و اختلاف برداشت‌ها با هوای نفس انسان مخلوط شد، کار خراب می‌شود.

بیانات رهبر انقلاب در دیدار هیئت دولت – ۸۳/۸/۲۰

به جای توسل به دیدگاه‌های نظری و تلاش برای تبدیل آن‌ها به مدل‌های عملی، شناخته می‌شود. محافظه‌کاران چه معتقد به باورهای دینی باشند و چه سکولار، نظم موجود را به دیدگاه‌های ناظر به شکل‌دهی مدینه فاضله (اوپتیمایی) ترجیح می‌دهند.

اعتدال در اخلاق، اعتدال در سیاست

تفاوت جدی در مفهوم فلسفی و مکتبی اعتدال، برداشت از این واژه در علوم سیاسی؛ آن است که اعتدال در فلسفه ارسطویی و نیز فلسفه اسلامی، خود میان دو صفت تندی و کندگی قرار می‌گیرد اما در مفهوم سیاسی خود نوعی توقف و کندگی در تعریفش وجود دارد و به عبارتی در یک سر طیفی قرار می‌گیرد که سوی دیگری «تندروی» خوانده می‌شود.

نظریات علوم سیاسی البته برای رفتارهای مقابل اعتدال (در سطح فرد و حکومت) شق‌های گوناگون قائل هستند و عموماً افراد مقابل اعتدال گرایان را به یکی از چند گروه «انارشیسست‌ها»، «انقلابیون و رادیکال‌ها» و «جزم‌گرایان» تقسیم‌بندی می‌کنند. در این دسته‌بندی، انارشیسست‌ها گروهی هستند که اساس وجود دولت و دخالت آن در تنظیم روابط بین اعضای جامعه را بر نمی‌تایند. در حالی که انقلابیون و رادیکال‌ها اتفاقاً به وجود دولتی مقتدر اعتقاد دارند که بدون مسامحه و کندگی امور را به پیش ببرد. جزم‌گرایان نیز بیشتر با جمود فکری و اصرار بر عقاید خود و عدم تمایل به دیالوگ و استدلال در رابطه با این عقاید و تلاش برای تحمیل آن به دیگران شناخته می‌شوند.

نقد گفتگمانی به «اعتدال‌گرایی» دولت

با جامع بررسی‌ها پیرامون مفاهیم فلسفی و سیاسی اعتدال که در اینجا به اجمال ذکر آن رفت؛ و نیز احصای رویکرد دولت فعلی بر تأکیدش نسبت به مقوله اعتدال می‌توان نتیجه گرفت دولت اعتدال، آن چه از اول به عنوان رویکرد اعتدالی در سخن و گفتارش بیان نمود، غیر از آن برداشتی است که در علم اخلاق از اعتبار واژه «مقتصد» به دست می‌آید. رهبر معظم انقلاب اسلامی نیز در اولین دیدار با دولت «اعتدالی» بر این نکته تأکید داشتند که باید منظور از اعتدال مشخص شود و اگر آن مفهومی اراده می‌شود که مطابق با تعریف اسلام و تفسیر واژه «مقتصد» بودن است، طبیعتاً امر مدوحی است. اما آنچه قول و فعل دولت بر آن صحنه گذاشت، این بود که واژه اعتدال نه به عنوان یک امر دینی، مکتبی و اخلاقی بلکه به عنوان یک گرایش سیاسی برگزیده شده بود. تأمل بر سخنان دولتمردان در سال‌های اخیر نشان‌دهنده آن است که اعتدال دقیقاً دارای همان مشخصاتی است که ویژگی‌های آن در بالا به عنوان یک گرایش در حکومتداری توصیف شد. واژه «آشتی ملی» دقیقاً برگرفته از ویژگی کلیدی گفتگمان اعتدال است. عبارت «تساهل و تسامح» نسبت به سایر گروه‌ها و عقاید نیز ویژگی اعتدال را بیان می‌کند.

دولت مستقر همچنین در بعد عمل‌گرایی اولاً صاحب ایدئولوژی نیست و به دنبال اعتدال‌گرایان محافظه‌کار، مبتنی بر پراگماتیسم و با استفاده از عناصر مدیریتی فن‌سالار به مدیریت جامعه مبادرت ورزیده است؛ ثانیاً ایجاد سکون و حفظ شرایط را همراه با تلاش برای اصلاحات تدریجی، بر رویه انقلابی و تحول‌خواهی مقدم برمی‌شرد. شاید بسیاری این مسئله را خصوصاً در مقایسه به جنب و جوش و تحول‌خواهی دولت سابق، به حساب کم‌کاری یا فرط‌توتی بگذارند، اما این مسئله بیشتر به نوع نگرش دولت نسبت به ایجاد اصلاحات بازمی‌گردد و اساساً ایجاد تحول‌های ساختاری و برهم زنده نظم موجود مخالفت ایدئولوژیکي دارد.

اگر مراد دولت از تعبیر اعتدال، وجه اخلاقی و فلسفی آن بود، طبیعتاً باید این صفت میانه دو چیز قرار می‌گرفت. به عبارتی همان‌گونه که دولت نسبت به نگرش انقلابی و به تعبیر خود، تندروها موضع می‌گیرد، بایستی به همان شدت مقابل ایستادگی و رکود و سکون نیز موضع بگیرد و مخالف حفظ وضعیت موجود باشد، لکن مواضع و عمل دولت نشان می‌دهد مراد از مفهوم «اعتدال» که چهار سال مکرر فریاد زده شد (که البته بخشی از آن ناشی از فقدان گفتگمان محوری دولت بود)، از حیث نظری بسیار نزدیک به مفهوم محافظه‌کاری و از حیث کارکردی صرفاً با هدف مقابله با تعریف «انقلابی» بوده است.

اما به عنوان نکته یابانی باید گفت، گر چه دولت مستقر حسب تعاریف علوم سیاسی، مشی اعتدال را نصب‌العین خود قرار داده‌اما به مشخصه‌های ذیل همین مفاهیم نیز پایبند نماند. همان‌گونه که گفته شد، در رویکرد اعتدال‌گرایی، تحمل مخالفان و تساهل با نظرات غیر همسو، جزو ویژگی‌های محوری چنین رویکردی است، اما آنچه در گفتار و کردار مشاهده شد، نمایانگر این بود که الگوی ناقصی از همین مشرب سیاسی نیز عملاً تحقق یافت، به نحوی که شاید بهترین واژه برای توصیف آن «نقض غرض» باشد.

کارشناس علوم سیاسی

کتاب

تازه‌های اندیشه در نمایشگاه بین‌المللی کتاب

چند پیشنهاد «نور سیده» برای نمایشگاه

و با رویکردی کاربردی مورد بررسی قرار گرفته است. «پژوهش‌های قرآنی» با توجه به طرح نظریه نو، پیش‌تازانه و کاربردی شهید صدر در آن از مهم‌ترین آثار وی قلمداد می‌شود و می‌تواند نقش بسزایی در تحول رویکرد تفسیری و پیشرفت آن به‌سوی نظریه‌پردازی و تولید علم دینی، ایفا کند.

روضه‌الانوار، مبانی اندیشه سیاسی و مملکت‌داری

کتاب روضه‌الانوار عباسی، مبانی اندیشه سیاسی و آیین مملکت‌داری به کوشش حجت‌الاسلام والمسلمین نجف لکزایی منتشر شده و در نمایشگاه بین‌المللی کتاب عرضه می‌شود.

این اثر در تداوم تاریخی سلسله آثاری به وجود آمده است که در زمینه حکمت عملی، در مجموعه فرهنگ و تمدن اسلامی تندوی گشته‌اند. کتاب مشتمل بر دو قسم «اخلاق» و «سیاست‌مدن» است. مؤلف مبانی تفکر سیاسی شریعتمداران را با تفکر فلسفه سیاسی درهم آمیخته، مجموعه‌ای از دستورالعمل‌های شافی را با شکل و هیئتی اسلامی برای پادشاهان فراهم آورده‌است. این اثر از تلفک عبارات و ایراد استعارات و الفاظ غریب و نامأنوس، به دور است.

کتاب روضه‌الانوار عباسی، مبانی اندیشه سیاسی و آیین مملکت‌داری توسط انتشارات بوستان کتاب با قیمت ۱۷ هزار تومان منتشر شده‌است.

مبانی مدیریت جهادی، کاری از بسیج دانشگاه امام صادق(ع)

مجموعه چهار جلدی «مدیریت جهادی» به همت انتشارات بسیج

دانشگاه امام صادق(ع) منتشر شده و راهی نمایشگاه بین‌المللی کتاب است. در این مجموعه کتاب چهار جلدی که ویراست اول از متن و محتوای مدیریت جهادی است، از بین منابع دینی تنها به کتاب ارزشمند نهج البلاغه و برخی منابع در موضوع «سیره نبوی» رجوع شده است. منبع دیگر کتابت مقام معظم رهبری (مدظله) در عرصه مدیریت می‌باشد. تحلیل و بررسی تجارب موفق مدیریت جهادی، در این کتاب از جایگاه و سیره‌ای برخوردارند. در این بخش نیز سه مطالعه عمیق مدیریتی امام خمینی(ره) و پیش از آن ۶۰ فرمانده شهید، در دو عرصه انقلاب اسلامی و دفاع مقدس، پرداخته شده است. دانش نوپای مدیریت جهادی در صدد ارائه سبکی جدید از مدیریت است که در عین برخورداری از مبانی و ویژگی‌هایی اسلامی، در عرصه بومی مدیریت نیز کارآمد باشد و بتواند الگویی الهام‌بخش از مدیریت اسلامی را ارائه دهد. مجموعه چهار جلدی مدیریت جهادی مبتنی بر آموزه‌های نهج البلاغه و سیره امامین انقلاب اسلامی و شهدا توسط جمعی از پژوهشگران نوشته شده‌است.

در این مجموعه‌ای از «مجموعه‌ای از درس‌گفتارهای تفسیری و مقالات قرآنی شهید صدر است که برای اولین بار به‌طور کامل به فارسی ترجمه شده و سه بخش اصلی دارد: تفسیر موضوعی قرآن کریم که آخرین درس‌های زندگی شهید صدر است و در آن یکی از مهم‌ترین نظریات شهید صدر یعنی «نظریه‌الاستسطاق» به عنوان روش برگزیده در تفسیر موضوعی ارائه شده است و در راستای تبیین مدلی این نظریه دو موضوع «سنّت‌های تاریخ، انواع و ویژگی‌های آن» و «عناصر و روابط جامعه» در پر توفران کریم بررسی شده‌است. جلد دوم مجموعه درس‌های علوم قرآن است که آن شهید بزرگوار، برای تدریس در «دانشکده اصول‌الدین» بغداد به رشته تحریر درآورده است. بخش سوم نیز سه مقاله از مقالات قرآنی شهید صدر در مجله «الأضواء» است که در آنها موضوعاتی نظیر «عمل صالح در قرآن» و «زادی در قرآن» با نگاهی روشنگارانه

افسانه‌های آرامبخش

این کتاب دومین تألیف سعید زیباکلام با موضوع عقلایت است که توسط نشر اسم منتشر شده است. «افسانه‌های آرامبخش» مجموعه مقالاتی است که سعید زیباکلام طی سال‌های گذشته حول موضوع عقلایت نگاشته و در آن‌ها به بررسی ریشه‌های عقلایت جدید و مسائل حاصل از آن پرداخته است. این کتاب در ۲۰۰ صفحه و با قیمت ۱۷ هزار تومان روانه سسی‌امین نمایشگاه بین‌المللی کتاب شده است.

در مقدمه این کتاب آمده است: در واقع نوشتن مقدمه برای چنین اثری کاری بس دشوار است، و شاید صحیح‌تر است بگویم برای راقم این سطور بسیار دشوار است. و لذا در ست‌تر است این مقدمه را یادداشت نویسنده برای تذکر نکاتی چند قلمداد کنیم. نخست اینکه، هر یک از نوشته‌های این کتاب را رساله خواندنام زیر هیچ کدام آنها مطابق الگوهای مرسوم و رایج مقاله نیستند. از طرف دیگر آنها نقش فصول کتابی را که از ابتدا تا انتها دارای پیوند و انسجامی معنی‌دار باشند ایفا نمی‌کنند. به‌وضوح می‌توان هر یک از رساله‌ها را حذف یا جابه‌جا کرد بدون اینکه به محتوای هر یک از آنها کمترین لطمه‌ای بخورد. به نظر آمد مقوله رساله مناسب‌کاری از این سنخ باشد بدون اینکه این تسمیه هیچ بار ارزشی یا مثبتی را برای خود لحاظ کرده باشد. نکته دوم؛ در سراسر کتاب عنوان کتب و مجلات مطابق عرفی مقبول و مفید، ضخیم و ایراتیک شده‌اند. نیز تمام اسامی خاص افراد، مؤسسات و نهادها هم برای سهولت تشخیصی، ضخیم شده‌اند. خواننده در پارهای از موارد با کلماتی ضخیم و ایراتیک مواجه می‌شود که نه عنوان کتب و مجلات‌اند و نه اسامی اشخاص و نهادها. مطابق عرفی بسیار مفید آنها تأکیدات نویسنده را افاده می‌کنند.

پشت‌مدر نیسم علیه فمینیسم!

این کتاب نیز دومین جلد از مجموعه طنزهای علوم اجتماعی «پشت‌مدر نیسم» با عنوان «پشت‌مدر نیسم علیه فمینیسم: تأملات و تأمات فلسفی – اجتماعی در باب جنس زن و نهاد ازواج» است و توسط نشر قاف منتشر شده‌است.

جلد اول این مجموعه با نام «نظریه پشت‌مدر نیسم» که توسط دو دانشجوی تحصیلات تکمیلی علوم اجتماعی و با امضای «پروفیسور میلاد ملاعبده‌الوهاب» نوشته و در سال ۹۵ منتشر شد، با استقبال مخاطبان روبه‌رو شده و به چاپ دوم رسید. نویسندگان این مجموعه با سبک نگارش متفاوت و روش دقیق در جراعات علمی، ادبیات و منطق عامیانه را با شیوه نگارش مقاله‌های علمی – پژوهشی در علوم انسانی اجتماعی پیوند زده و تلاش کرده‌اند تا به زعم خود، جو علمی حاکم بر دانشگاه‌ها و مجلات علمی را به چالش بکشند.

جلد دوم این مجموعه با ناآوری‌هایی نسبت به جلد اول، به موضوع ازواج در فرهنگ و ادبیات ایران و جهان و نیز گزاره‌های علوم درباره زنان اختصاص دارد و توسط نویسندگان قدیم شده است؛ به: «تمامی زنان ایران میسن؛ که یقیناً جواب دندان‌شکنی به این کتاب خواهند داد، تا درس عبرتی باشد برای سایرین!»

پژوهش‌های قرآنی، آخرین ترجمه شهید صدر

ترجمه کتاب «المدرسه القرآنیة» آیت‌الله شهید سیدمحمدباقر صدر، با نام «پژوهش‌های قرآنی» به‌عنوان جدیدترین منبع در ترجمه آثار شهید صدر در سی‌امین نمایشگاه بین‌المللی کتاب تهران عرضه می‌شود. این کتاب که برگردان جلد ۱۹۹ مجموعه آثار شهید صدر با عنوان «موسوعه‌الامام‌الشهید السید محمدباقر الصدر» است، نام «پژوهش‌های قرآنی» و با ترجمه سیدجلال میرزایی به‌انتشار رسیده و در نمایشگاه کتاب تهران به فروش می‌رسد.

«پژوهش‌های قرآنی» مجموعه‌ای از درس‌گفتارهای تفسیری و مقالات قرآنی شهید صدر است که برای اولین بار به‌طور کامل به فارسی ترجمه شده و سه بخش اصلی دارد: تفسیر موضوعی قرآن کریم که آخرین درس‌های زندگی شهید صدر است و در آن یکی از مهم‌ترین نظریات شهید صدر یعنی «نظریه‌الاستسطاق» به عنوان روش برگزیده در تفسیر موضوعی ارائه شده است و در راستای تبیین مدلی این نظریه دو موضوع «سنّت‌های تاریخ، انواع و ویژگی‌های آن» و «عناصر و روابط جامعه» در پر توفران کریم بررسی شده‌است. جلد دوم مجموعه درس‌های علوم قرآن است که آن شهید بزرگوار، برای تدریس در «دانشکده اصول‌الدین» بغداد به رشته تحریر درآورده است. بخش سوم نیز سه مقاله از مقالات قرآنی شهید صدر در مجله «الأضواء» است که در آنها موضوعاتی نظیر «عمل صالح در قرآن» و «زادی در قرآن» با نگاهی روشنگارانه